

"הצילני מפח יקוש, מדבר"

יצחק שי' רקנטי

תקציר: "בידך עיתותי, הצילני מפח יקוש, מדבר" הוא פיוט שהושר בפי יהודי סלוניקי ושנכלל בספרי הפיוטים שלהם מזה למעלה ממאה וחמישים שנה. במאמר זה מתחקה המחבר אחר דרכו של הפיוט, שעל מחברו ועל נסיבות כתיבתו ידוע מעט מאוד, ומבקש לרדת לעומקו.

פיוט זה, של בקשה להגנה, מהדהד את פרק צ"א בתהלים, "יושב בסתר עליון", הנחשב "שיר של (הגנה מ-) פגעים" ושל הצלה מנגעים, מזיקים ומגפות, ואת התפיסה היהודית שרגעי מעבר בחיים חשובים יותר לנוק או לפגיעה.

הפיוט נחתם במילים: "ה' ישמרך מכל רע ישמר את נפשך".

מילות מפתח: פיוט, שאלוניקי, רגעי מעבר, תהלים, מגפה

בשבת האחרונה של חודש אדר תש"ף, בסעודה שלישית, שרנו, רעייתי ואני, את הפיוט "בידך עיתותי, הצילני", כמנהגנו מדי פעם, אך הפעם היו אלה ימי מגפת הקורונה בארץ ובעולם. תוך כדי שירה תהינו האם מחבר הפיוט ראה בעיני רוחו מגפה, ושאלנו את עצמנו האם אף חווה מגפה בעצמו.

במוצאי אותה שבת יצאתי לאתר את הפיוט בכתובים, את זמנו ואת מחברו. אף שלא מצאתי תשובות לחלק מהשאלות, פגשתי אותו בתחנות רבות עניין.

הפיוט

הפיוט שבו עוסק המאמר הופיע לאחרונה בשנים 1928-1929 בספרי הפיוטים של יהודי שאלוניקי שביוון, **שפתי רננות ונעים זמירות**. כתוב מעליו "סימן בנימן" ו"מקם סיגיה" (סי' בסגול) או "מקם ערק" בהתאמה. המילים המודגשות בפיוט מצביעות על הביטויים הישירים, המגיבים כנראה למגפה, והמגלמים את התקווה "ופסחתי עליכם, ולא יהיה בכם נגף למשחית" (שמות יב, יג):

בידך עיתותי, הצילני, בצל כנפיך תסתירני. מפח יקוש, מדבר

(דוד) נחית כצאן עמך, **נטה מעליהם את זעמך**. מפח יקוש, מדבר

(דוד) יודוך ה' כל מלכי ארץ, כי תעשה בם כלה וחרץ. מפח יקוש, מדבר

(דוד) מוגרתך הפלא חסדיך, **ואמור למשחית הרף ירך**. מפח יקוש, מדבר

(דוד) **נגע לא יקרב באהלך**, כי הוא ישמור צאתך ובואך. מפח יקוש, מדבר

[ויש מוסיפין: ה' שומרך, ה' צלך על יד ימינך. יומם השמש לא יכבה וירח בלילה. ה']

ישמרך מכל רע ישמור את נפשך]

ה' ישמרך מכל רע ישמור את נפשך, ה' ישמור צאתך ובואך מעתה ועד עולם.

* גרסה מקוצרת התפרסמה ב: **פסח פסח ומה שביניהם – זר מאמרים אודות חג הפסח והמגפות בהיסטוריה, בספרות, בפיוט ובהגות**, מאת חברות וחברי סגל הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר אילן, ניסן תש"ף, אפריל 2020, עמ' 46-47.

תודותיי לפרופ' נחם אילן, לד"ר דב הכהן, לפרופ' אדוין סרוסי, לד"ר לי מרדכי, לפרופ' אפרים חזן ולאחי, הרב אברהם שי' רקנטי.

ד"ר יצחק שי' רקנטי מלמד במחלקה לתולדות ישראל וליהדות זמננו ע"ש קושיצקי באוניברסיטת בר-אילן ומשמש יו"ר הנהלת רננות, המכון למוזיקה יהודית.

¹ בלחיצה על המילים הראשונות ישמע הפיוט בשירתו של הרב אברהם שי' רקנטי.

במהלך סעודות השבת שרו בבית סבי וסבתי המנוחים, אברהם ודודון רקנטי, פיוטים קבועים, בסדר קבוע ובמנגינות קבועות. בסעודה השלישית שרו לפני צור משלו אכלנו² הידוע את 'בידך עיתותיי'³ הפחות נפוץ. האם סבא וסבתא נתנו את לבם על כך שהמשורר מבקש מן הבורא להטות את זעמו מעם ישראל? האם שמו לב לבקשה המופנית בפיוט לבורא עולם שיאמר למשחית להפסיק, "הרף ידך"? ואיזה נגע היו הם עצמם מבקשים שלא יקרב למעונם?

הפיוט מופיע בדפוס

בשיחה עם דודי דוד התברר לי שסבי וסבתי חוו בסביבתם הקרובה נגע כזה.⁴ עשרות מיליוני בני אדם הפילה השפעת הספרדית ברחבי העולם מינואר 1918 עד שלהי 1919, והדביקה כשליש מאוכלוסיית כדור הארץ. היא הייתה מידבקת ואלימה יותר מסוגי השפעת שהיו מוכרים עד אותה תקופה, וכיום ידוע שהייתה מן המגפות הקטלניות ביותר בהיסטוריה האנושית.⁵ היא הכתה גם באימפריה העות'מאנית בכלל ובתוכה בשאלוניקי. מלחמת העולם הראשונה – על הצפיפות שיצרה בשדה הקרב ותנועת החיילים בין יבשות שונות – וחוסר ההיכרות של הממסד הרפואי עם המחלה⁶ תרמו מאוד להתפשטותה. אברהם, עדיין רווק, ביקר לא פעם ולא פעמיים אנשים שחלו בשפעת הספרדית, וסבר שעל החשש להידבק להידחק מפני מצוות ביקור החולים. יתר על כן, שני אחיו נפטרו במגיפות כשהם רווקים צעירים – הבכור זכריה, במרסיי, והרביעי, רפאל, בנאפולי.⁷ לאחר נישואיו, בכ"ד באב תרע"ט (20.8.1919), כאשר המגפה עדיין נמשכת, כלל אברהם את "בידך עיתותיי" בפיוטי השבת המושרים בקביעות ליד השולחן, אף שאין זה פיוט לשבת.⁸

את המילה "דוד", המשמשת כעין מעבר מוזיקלי ושמעוניתה היא שה' הוא ידיד אהוב ואוהב, הוסיף סבי – וכמוהו אחרים ששרו את הפיוט – לפני כל בית בנעימה חזנית. גם הפסוק (או הפסוקים) הבאים) בסוף הפיוט, ממזמור קכא בתהלים, הוא/הם תוספת המושרת ברצייתטיב (בשירת-אמירה), בדומה להוספת פסוקי סיום שהייתה מקובלת ברבים מפיוטיהם של יהודי שאלוניקי.

ומדוע גם סיגייה וגם ערק? האם הפיוט הושר בשני לחנים שונים? פרופ' אדוין סרוסי הסביר לי כי ערק הוא בעצם עיראק, וכי "שני המקאמים מאוד דומים, ורק צליל אחד, לא החשוב ביותר, מבדיל ביניהם". הבדל נוסף הוא מקומו של הצליל המרכזי, שבעיראק הוא ארבעה צלילים מתחת למקומו בסיגייה. "כיוון שההבדל זעיר, העורכים של ספרי הפיוטים שמעו את הלחן פעם כך ופעם כך".⁹

² סימן הברי. שמואל א' רקנטי, רשימה, ראו גם: **בקוראי שמו**, עמ' 109. בליל שבת שרו יום השבת אין כמוהו, 'מה ידידות מנוחתך', 'בר יוחאיי', 'יה ריבון עלם' ויצור משלו אכלנו. בסעודה השנייה, בצהריים, נהגו לשיר לפני 'בידך עיתותיי' את 'כי אשמרה שבת'.

³ סימן בנימין. דוידזון, **אוצר השירה והפיוט**, ניו יורק תרפ"ה, עמ' 21, מס' 466; מקם ערק, **הלל וזמרה**, עמ' 25; מקם סיגייה, **נעים זמירות**, שלוניקו תרפ"ט, 1929, עמ' 153.

⁴ דוד א' רקנטי, ראיון, 23.4.2020.

⁵ עמית נאור, "פעם ב-100 שנה: מה קרה כאן בהתפרצות המגפה העולמית הקודמת?" **הספרנים, בלוג הספרייה הלאומית**, 17.3.2020. כתובת האתר: <https://blog.nli.org.il/chov-spanish-flu-news>. נדלה ב-30.4.2020.

⁶ אליסה גרינברג, "מאה שנה לשפעת הספרדית", מתוך **אתר מכון דוידסון לחינוך מדעי**, 12.11.2018. כתובת האתר: <https://davidson.weizmann.ac.il/online/sciencehistory/100>. נדלה ב-30.4.2020.

⁷ דוד א' רקנטי, ראיון, 15.6.2020. בסקירה "אברהם שי' רקנטי", בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, ב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 511, מצוין שזכריה נפטר מדלקת ריאות ורפאל ממחלת קני הנשימה.

⁸ הנ"ל, ראיון, 23.4.2020. כך שמע דוד מאמו.

⁹ אדוין סרוסי, התכתבות אינטרנטית, 22.3.2020.

הפיוט נדפס לראשונה ככל הנראה בתיקון ליל ל"ג לעומר, שלוניקה 1847, בידי מוציא לאור לא ידוע בווינה. בשער הספרון שבו הודפס תיקון ל"ג בעומר בא "נהגו חסידים ואנשי מעשה... להיות נעורים... והיו מספרים... בשבח רשב"י... כסדר הזה... הובא בס[פר] ארחות צדיקים [שאלוניקי תק"ל, מאת ר' חיים שלמה] פירנאנדיס זלה"ה...". כן מצוינים בשער פועלי הדפוס שעסקו במלאכה, שבת אלאוף ויצחק גיאחון, ומעל שמותיהם – "וויין" (=וינה) בהבלטה. במהלך התכנסותם בליל ל"ג בעומר למדו באי בית הכנסת חלק מן הספר **ארחות צדיקים, אדרא זוטא**, ושרו או קראו ארבעה טקסטים פיוטיים: הפיוט 'בר יוחאי לר' שמעון לביא, בקשה של ר' דוד פארדו, הפותחת 'יה מסי כאבין רחמנא. אסי כבהון לעם דינא' (בקשה שה', רופא כל כאב, ירפא את כאב עמו ישראל, י"ר),¹⁰ פיוט הפותח 'בידך עיתותיי, הצילני, בצל כנפיך תסתירני. מפח יקוש, מדבר',¹¹ ופיוט הפותח 'יחיד רם בשלום פדה נפשי הצל ממכמורי של ר' ישראל נג'ארה.¹²

קובץ הפיוטים הקדום ביותר שבו נכלל הפיוט 'בידך עיתותיי' הוא, ככל הידוע לי, **שפתי רננות** שראה אור בשאלוניקי בשנת 1859, שאסף וערך סעדי הלוי אשכנזי (1819-1903) – משכיל, בעל דפוס, עורך, משורר, פזמונאי, זמר וחזן, דמות מובילה בנוף הפייטנות בעירו¹³ ואחד היהודים המעניינים בשאלוניקי של המאה התשע עשרה. הוא ייסד ב-1875 את העיתון **לה איפוקה** (התקופה) ביהודית-ספרדית וערך אותו במשך שנים, וב-1895 ייסד עיתון נוסף, *Journal de Salonique*, העיתון הראשון בשאלוניקי שהיה כולו בצרפתית, וערך אותו.¹⁴ בזיכרונותיו ('מיס מימוריאיסי')¹⁵ ציין שהורגש חוסר רב בתחום הפייטנות כשהחל לפעול,¹⁶ וסיפר על מוריו, ח"ם¹⁷ אהרן ברזילי, חזן ראשי בקהילת נווה שלום ונגן כינור, שאותו כינה "מורה גדול", ומורטזה איזדינוגלו (Murteza Izzedinoglu), זמר תורכי מפורסם שחי בשאלוניקי.¹⁸ כן למד ברזילי, לדברי תלמידו, מוסיקה עות'מאנית מפי זקן בקושטא בשם

¹⁰ אוצר השירה והפיוט, ב, עמ' 303, מס' 988.

¹¹ שם, עמ' 21, מס' 466.

¹² סימן ישראל חזק [נאג'ארה]. שם, עמ' 379, מס' 2611.

¹³ דב הכהן, "סעדי הלוי-אשכנזי (סלוניקי, 1819-1903): לקראת ביוגרפיה מתוקנת", **ספונות** כו (תשע"ט), עמ' 405-444.

¹⁴ הכהן, שם. למחקר מקיף על העיתון ראו:

; Héléne Guillon, *Le Journal de Salonique. Un périodique juif dans l'Empire ottoman (1895-1911)*, Paris 2013
Héléne Guillon, 'Le Journal de Salonique, outil de formation d'une opinion publique dans une communauté juive ottomane', *La presse judéo-espagnole, support et vecteur de la modernité*, eds. Rosa Sánchez and Marie-Christine Bornes Varol, Istanbul 2013, pp. 103-112.

¹⁵ הלוי, "זיכרונותיי", מצוטט אצל דוד א' רקנטי, "אגודת 'הלל וזמרה' ומה שקדם לה", בתוך: הנ"ל (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, ב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 348 (להלן: זיכרונותיי) אהרון רודריג ושרה אברבאיה שטיין הוציאו לאור את זיכרונותיו של הלוי במלואם במהדורה מדעית מתוך כתב יד (להלן: הלוי, לה בידה), *A Jewish Voice from Ottoman Salonica. The Ladino Memoir of Sa'adi Besalel a-Levi*, (Translation, Transliteration, and Glossary by Isaac Jerusalemi), Stanford 2012. הכהן מעיר כי בין הגרסה הזאת לגרסה שפורסמה לראשונה בעיתון אקסיון, יש הבדלים רבים ומהותיים. אחד מהם הוא אורך הטקסט. הגרסה שפורסמה בעיתונות הלאדינו ארוכה מזו שראתה אור מתוך כתב יד. הכהן עוסק בהרחבה בזיכרונותיו של סעדי הלוי ובהבדלים המהותיים שבין הגרסה המאוחרת לאלה שקדמו לה. ראו: הכהן, זיכרונות.

¹⁶ "בחגיגות היהודיות היו מזמינים זמרים יהודים, הם לא ידעו לשיר ולא היה להם חן". הלוי, בתוך "זיכרונותיי", שם.

¹⁷ =חכם, ביטוי לרב.

¹⁸ רבקה הבסי ואדוין סרוסי, "המוסיקה והשירה", בתוך: אייל גיינאו (עורך), **יוון – קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים**, ירושלים תשע"ד, עמ' 219-240, ובמיוחד עמ' 223-224. ראו על כך גם: רקנטי, השירה העברית, עמ' 285-288; רקנטי, הלל וזמרה, 348-349.

יעקב קמחי.¹⁹ ברזילי, מייסד האסכולה השאלוניקאית של פיוטי המפטירים,²⁰ ראה את עצמו ממשיכו של יהודה הלוי, סבו של סעדי הלוי אשכנזי. הוא הטיל על הנכד להיות ממשיך דרכו, וזה ניאות, חידש מסורת ישנה של זמרת פיוטים בשבת והקים חבורת פייטנים אטרקטיבית, במקום החבורות הקיימות או לצידן. הוא אסף עשרים בחורים מתאימים, לימד אותם והחל להופיע אתם. משבת לשבת גדל מספר המאזינים לשירתו ולשירת קבוצתו, עד שהתייצב על כאלפיים איש שמילאו מדי שבת את האולמות של תלמוד תורה הגדול בעיר.²¹

הפיוט מופיע לראשונה בקובץ פיוטים

בזיכרונותיו, שפורסמו בהמשכים בעיתון **אקסיון** (פעולה) בלדינו בשנים 1931-1932, סיפר הלוי על מגפת כולירה ("גדולה") שהפילה חללים בשאלוניקי ובסביבותיה בשנת תר"ו (1845/6), כאשר היה כבן עשרים ושש ואב לחמישה ילדים. במילים מאופקות, חפות מכל רגשות, תיאר את מות שני בניו בזה אחר זה במגיפה:

למחרת הצטננתי ונפלתי למשכב עם חום גבוה מאוד. בינתיים אחד מבניי נדבק בכולרה, מת ונקבר ללא ידיעתי. ביום שלמחרת הרופא שלי ראה שאני מזיע (סימן לתחילת הקלה במחלה, י"ר), ורשם לי כינון. שאלתי את אשתי היכן בני הקטן. היא ענתה לי שהעבירה אותו לחדר אחר כדי למנוע נסיגה במצבו. ועודנו מדברים, ילד נוסף שלי חלה, ובתוך שעתיים גם הוא הלך.²²

אשתו של הלוי נפטרה זמן קצר אחרי שני בניה משברון לב, ושנים אחדות לאחר מכן נפטרה אחת משלוש בנותיהם.

כמעט חמש עשרה שנים לאחר האסון המשולש שפקד אותו, בתחילת שנת תר"ך (1859), פרסם הלוי את **שפתי רננות**, ילקוט ובו חמישים פיוטים שליקט וערך. היה זה חודשים אחדים לאחר ביקורו בשאלוניקי של השולטן עבדול מגיד (בכ"ה בתמוז תרי"ט, 27 ביולי 1859), ביקור שהביא לפיתוח השירה והמוזיקה בעיר. שפתי רננות כלל את הפיוטים "היותר נהוגים בינינו", כדברי ר' יהודה נחמה (1899-1824), ממשיכילי העיר. היו בו פיוטים לשבתות ולמועדים, הן פיוטים המושרים בבית הכנסת הן כאלה המושרים במסגרת המשפחה, והוא נמכר "כנהמא (כלחם) בשנת רעבון".²³ הלוי העיד שכלל בספרו גם משירי ספר הבקשות של ר' ישראל נג'ארה שהלחין בעצמו. האם הלחין גם את 'בידך עיתותיי', שמחברו הוא כנראה בנימין כלשהו? איני יודע בינתיים, אך זו השערה מתקבלת על הדעת. ייתכן שבנוסף לקשר שמצא הלוי בין תוכן הפיוט לבין השכול והאבל שפקדו אותו ואת משפחתו, כתב גם את לחנו. אם כך ואם כן, אפשר לשער מתוך אילו תחושות אישיות צירף את הפיוט 'בידך עיתותיי' לקובץ שהיה כעין סיכום-ביניים של פעילותו בתחום הפיוטים.

¹⁹ סרוסי, מוסיקה עות'מאנית, עמ' 80-81.

²⁰ שירת הקודש העברית הספרדית שכתבו ושרו בקיסרות העות'מאנית תלמידיו וממשיכי דרכו של ר' ישראל נג'ארה, סרוסי, המפטירים, עמ' 193.

²¹ הלוי, זיכרונותיי, מצוטט אצל רקנטי, עמ' 348-349.

²² הלוי, **לה בידה**, אצל רודריג ואברביה-שטיין, עמ' 52-53. תרגום שלי מאנגלית.

²³ הלוי, זיכרונותיי, אצל רקנטי, עמ' 349. על פי הגימטריה של הפסוק המציין את תאריך ההוצאה המופיעה בשער הספר, כפי שהיה נהוג – "אשירה לה' כי גאה גאה" – תקצ"ט (1839), הספר נדפס כנראה באותה שנה, אך מופיע בו שיר לכבוד ביקור השולטאן מגיד בעיר, ומצוינת מעליו שנת הביקור, 1859.

שיר של פגעים, או של נגעים, ופיוט בצדו

הפיוט 'בידך עיתותיי' – שחובר כנראה לפני אמצע המאה התשע עשרה – מושר בסעודה שלישית, בין מנחה לערבית, כשיר של בקשה להגנה. בשעה זו "חוזרות הנשמות לגיהנם"²⁴, שהרי לפי האמונה היהודית הגיהנום שובת בשבת מפעולתו והנשמות הנמצאות בו יכולות לצאת ממנו ליום מנוחה. מאותה סיבה נוהגים לומר את מזמור צא בתהלים, הפותח "יושב בסתר עליון"²⁵, בתפילת ערבית של מוצאי שבת לאחר שמונה עשרה. הפיוט מהדהד לפחות שלושה מקורות בתהלים: תחילתו מזכירה את "בְּיָדְךָ עֲתֹתַי הַצִּילֵנִי מִיַּד אוֹיְבֵי וּמִרַדְפָּי" (לא, טו) ואת "שְׁמֵרֵנִי פְּאִישׁוֹן בֵּת עֵץ בְּצֵל כְּנָפַיךָ תִּסְתִּירֵנִי" (זו, ח), ויש בו שיבוצים או רמזים של חלקי פסוקים מספרים אחרים,²⁶ אך עיקר תוכנו כמכלול קשור קשר הדוק למזמור צא. מזמור זה, המכונה בגמרא 'שיר של פגעים' או 'שיר של נגעים',²⁷ מקובל הן כשיר של ברכה הן כמזמור של בקשת הצלה²⁸ ושמירה²⁹. את מזמורי התהלים נהגו אמנם לקרוא במקום ניאבנד חיג'אז (נהונד חיג'אז, שהסי שלו הוא בקר), ואילו המקאם של "בידך עיתותיי" הוא במקאם סיג'ייה או עיראק, ובכל זאת סביר לשער שהפיוט 'בידך עיתותיי' נכתב בזיקה למזמור או כהדהוד שלו. הנה הפיוט מול המזמור (במזמור מודגשים ביטויים דומים לאלה שבפיוט):

²⁴ כך כותב הרב משה איסרליש (הרמ"א) על שולחן ערוך, אורח חיים סימן רצא סעיף ב, בשם הטור. לכן אסור לשתות מים באותו זמן, ולכן גם "אין לאכול סעודה שלישית בין מנחה למעריב אלא יאכל אותה קודם מנחה" (תוספות והרא"ש ומרדכי פרק ערבי פסחים). טעם אחר מביא הלבוש בסימן רצ"א: "המתים הנידונים בימי השבוע בגיהנום מתקררים במים, וכתב בלחיהו רבה: פירוש שרוצים לחזור לדינם". מדברי הראשונים (הגהות מיימוני פרק ל) עולה כי רק מן הנהרות אין לשתות מן הנהרות, אבל בבית מותר, וכן מותרים משקים שאינם מים. ויש ראשונים (אגודה ומרדכי, פרק ערבי פסחים) האומרים שהאיסור חל רק בשנת האבל של אדם על מות אביו או אימו. ראו הרמ"א שם.

²⁵ שם, סימן רצא סעיף א: "הגה: ואומרים ויהי נועם (ומזמור יושב בסתר עליון) וסדר קדושה באריכות כדי לאחר סדר קדושה שאז חוזרים רשעים לגיהנם (טור), ואם עומד לחול יום טוב באותו שבוע אין אומרים ויהי נועם (כל בו)", שכן אז ימי החול, הנמצאים בין קדושת שבת לקדושת יום טוב, מוגנים כבר, או מכיוון שבמזמור נאמר: "וּמַעֲשֶׂה יְדִינִי כֹּנְנָה עֲלֵינוּ" בששת ימי בראשית, ומכיוון שאין בשבוע זה שישה ימי חול רצופים, אין לומר את המזמור.

המזמור נאמר גם בתפילת שחרית של שבת, ובחצרות חסידים ואצל חלק מהספרדים אף בחנוכה, מפני שאמירתו בזמנים אלה נחשבת מועילה לביטחון ולשמירה. חלק ממנו עוסק בברכת הצלחה במעשה הידיים וחלק בשמירה ממזיקין (לכן על פי הספרדים מפסיקים בקריאת שמע שעל המיטה במילים 'כי אתה ה' מחסי', ואפילו אין משלימים את הפסוק. מדוע גם בשבת, בתפילת שחרית, אומרים את המזמור? הרי הזוהר קובע שבשבת אין המזיקים שולטים (חלק ג, דף רעג ע"א), ו"וכל רוחות וסערות ושדים וכל צדדי הטומאה, כולם מסתתרים" (זוהר, חלק א, דף מח ע"א), ומדוע אפוא יש צורך לומר בשבת את שיר של פגעים? הזוהר אומר, וכך אומרים האשכנזים בתפילת ליל שבת (בתרגום לעברית): כאשר נכנסת השבת היא מתייחדת ונפרשת מכוחות הרע, וכל הדינים עוברים ממנה, והיא נשארת בייחוד האור הקדוש, ומתעטרת בכמה עיטורים לגבי המלך הקדוש. וכל ממשלות הרוגז ובעלי הדין, כולם בורחים ועוברים ממנה, ואין שלטון אחר בכל העולמות (חלק ב, דף קלה ע"א-ע"ב). על כך עונה האדמו"ר ממנוקאטש, רבי חיים אלעזר שפירא בשם סידור היעבץ, שעל פי הזוהר אין מזיקים בשבת דווקא כאשר ישראל שומרים שבת כהלכתה. אבל כשישראל אינם נזהרים בהלכות שבת, הדבר נותן כוח יתר למזיקים, ושליטתם מתגברת בערבי שבתות. קדם לו ה'רוקח' (פירוש התפילה יט): "אמירת המזמור יושב בסתר עליון במתניות ובכוונה רבה – בכוחה להכניע את כל המזיקים המתגברים על ידי חילול שבת וימים טובים". בכיוון אחר הולך הרב אליהו מונק בספרו עולם התפילות. לדבריו, מזמורי התהלים הראשונים המתוספים לתפילת שחרית של שבת, ובכללם מזמור צ"א, מוקדשים לזכר מעשה בראשית. מונק, **עולם התפילות** חלק ב, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ו, עמ' כד-כה.

²⁶ למשל: "ואמור למשחית הרף ידך", על פי שמואל ב כד, יז; "מגערתך הפלא חסדיך" – הפלה (בדל, פלט) חסדיך מושיע חוסים ממתקוממים בימיך, תהלים יז, ז, או שהכתוב צריך להיות חסדיך – כי הפלה ה' חסיד לו, תהלים ד, ד, בקשה מה' להיטיב לחסידים בעם ישראל.

²⁷ בבלי שבועות, טו ע"ב, ובתלמוד ירושלמי "שיר של פגעים". כך הוא נקרא עם פרק ג בתהלים, הפותח "ה', מה רבו צריי". בירושלמי מכונה התפילה שיר פגועין: "והא תני אומרים היו שיר פגועין בירושלם, א"ר יודן: כאן משנפגע כאן עד שלא נפגע. ואי זהו שיר פגועין ה' מה רבו צרי וכל המזמור. יושב בסתר עליון עד כי אתה ה' מחסי עליון שמת מעונך" (ירושלמי, שבת, פרק ו, הלכה ב לו ע"ב).

²⁸ ר' יעקב מליסא כותב בפירושו 'דרך החיים' המובא בסידור אוצר התפילות: "כתב הרי"ע משום דויהי נועם ואתה קדוש מועילין לשמור מן המזיקין שמתעוררין במוצ"ש".

²⁹ נאוה כהן, תהלים צא, **מתן על הפרק**. <http://www.hatanakh.com/en/node/38241>. נדלה בתאריך 5.5.2020.

יֵשֵׁב בְּסֵתֶר עֲלִיּוֹן, בְּצֵל שְׂדֵי יִתְלוֹנָן:

אָמַר לֵה' מִחֶסֶד וּמִצְדִּיקוֹתַי, אֱלֹהֵי אֲבֹתַי:

כִּי הוּא יִצְיֶלֶךָ מִפַּח יְקוֹשׁ, מִדְּבַר הַזֹּהֵר:

בְּאֲבֵרְתוֹ יִסָּד לֵךְ וְתַחַת־יִכְנָפוּ תַחֲסֶמָה, צָנָה וְסִתְרָה אֲמִתּוֹ:

לֹא־תִירָא מִפֶּחֶד לְיָלֵה, מִחֶץ יַעֲוֶף יוֹמָם:

מִדְּבַר בְּאֵפֶל יִחְלָף, מִקָּטָב יִשׁוּד צְהָרִים:

וּפֶל מִצְדָּד אֶלֶף וּדְבָרָה מִימִינֶךָ, אֶלֶף לֹא יִנָּשׁ:

רַק בְּעֵינֶיךָ תִּבְיֵט, וְשִׁלְמַת רְשָׁעִים תִּרְאֶה:

כִּי־אֵתָהּ ה' מִחֶסֶד, עֲלִיּוֹן שְׁמֹת מְעוֹנֶךָ:

לֹא־תֵאָנֶה אֶלֶף רָעָה, וְנָנַע לֹא־יִתְרַב בְּאֶחָדֶךָ:

כִּי מִלְאֲכִיו יִצְהַלֶּךָ, לְשִׁמְרֶךָ כְּכֹל־דְּרָכֶיךָ:

עַל־כַּפְּיִם יִשְׁאוּנֶךָ, פְּדִתְגַף בְּאֶזְרֶךָ:

עַל־שִׁחַל וּפְתָן תִּדְרֹךְ, תִּרְמָם כְּפִיר וְתַנִּין:

כִּי בִי חֶשֶׁק וְאַפְלָטָהוּ, אֲשַׁנְּבֵהוּ כִּי־יָדַע שְׁמִי:

יִקְרָאֵנִי וְאֶעֱנֶהוּ, עֲמוּזֵי־אֲנֹכִי בְּצָרָה, אֲחַלְצֵהוּ וְאֲכַבְּדֵהוּ:

אֲרֹךְ יָמִים אֲשַׁבֵּיעֵהוּ, וְאַרְאֵהוּ בִישׁוּעָתִי

בידך עיתותי, הצילני, בצל כנפך תסתירני. מפח יקוש, מדבר

(דוד) נחית כצאן עמד, נטה מעליהם את זעמד. מפח יקוש, מדבר

(דוד) יודוך ה' כל מלכי ארץ, כי תעשה בם כלה וחרץ. מפח יקוש, מדבר

(דוד) מנערך הפלא חסדיך, ואמור למשחית הרף ידך. מפח יקוש, מדבר

(דוד) נגע לא יקרב באחך, כי הוא ישמור צאתך ובואך. מפח יקוש, מדבר

[ויש מוסיפין: ה' שומרך, ה' צלך על יד ימינך. יומם השמש לא יככה וירח

כלילה. ה' ישמרך מכל רע ישמור את נפשך]

ה' ישמרך מכל רע ישמור את נפשך, ה' ישמור צאתך ובואך מעתה ועד

עולם

אמירת התהלים אמנם מזמור צא נאמר בזמנים שונים על פני לוח השנה ומעגל החיים, כאשר מקדימים לו בדרך כלל פסוק או פסוקים מסוף המזמור הקודם לו (צ). המכנה המשותף של רובם שהם צמתים המהווים רגעי מעבר.³⁰ על פי תורת הסוד, יש למזיקים כוחות חזקים יותר לפעול בעולם ולהרע בהזדמנויות מעבר אלה, ובהן מתפללים "להינצל מפגעים רעים"³¹. צמתי מעבר-בזמן יש בקריאת שמע על המיטה, בין יום ללילה ובין ערות לשינה, לפני שהאדם מוסר את רוחו לבוראו; במוצאי שבת לאחר תפילת שמונה עשרה, בין שבת לחול, בתווך בין הזמן המוגן ממזיקים לזמן שבו הם פעילים; בלויית המת, במעבר בין לחיים למוות, כאשר הנשמה נפרדת מן הגוף ולפני הקבורה.³² נקודות המעבר-בזמן אלה הם זמנים לימינליים (סיפיים),³³ צמתי מעבר ממצב למצב, מקודש לחול, ממדרגה למדרגה, "ואין הבדל בין אדם היוצא מכאן לשם על האדמה הזאת, או מכאן לשם במעברים שבין העולמות".³⁴ כל מעבר כזה חושף את האדם למזיקים, ובוודאי ברדתו מדרגה, כמו משבת לחול. בכלם אדם חש חשוף ואינו יכול להתגונן בכוחותיו שלו.

³⁰ בנימין לאו, "כי מלאכיו יצווה לך", תהילה – קריאות במזמורי תהלים, ראשון לציון: ידיעות אחרונות, תשע"ז, עמ' 327-326.

³¹ הרב חנוך זונדל ב"ר יוסף סלנט, "תיקון תפילה" בסידור אוצר התפילות, וילנא: ראם, תרפ"ג, חלק ב עמ' 840.

³² כך נאמר בזוהר (בתרגום): "כשהאדם נפטר מן העולם... ואם אינו זוכה כמה מחנות מחבלים מזדמנים לו למשכו לגיהנם, ולמסור אותו ביד דומה, ושלושה עשר אלף רבוא ממונים עמו, וכלם מזדמנים על נפשות הרשעים. תא חזי, ז' חדרים יש בגיהנם, וז' פתחים, והנשמה של הרשעים נכנסת, וכמה מלאכי חבלה רוחות שומרים השערים, ועליהם ממונה אחד בכל שער, ונשמות הרשעים נמסרים לאלו הממונים על ידי דומה, כיון שנמסרו בידיהם סוגרים השערים של האש הלוהט... ובכל השבת כל השערים פתוחים, ויוצאים הרשעים עד הפתחים שמבחוץ, ובצאת השבת הכרוז יוצא בכל פתח ואומר, ישובו רשעים לשאולה וגוי". זוהר, פרשת ויחי, דף רלו עמ' ב.

³³ ניסן רובין מציג בעניין זה גישה אנתרופולוגית-סוציולוגית לתרבות היהודית הקדומה. ראו מסגרות מתעקמות – תהליכים של שינוי במסורות הז"ל, ירושלים-בני ברק, ספריית הילל בן חיים, הקיבוץ המאוחד, 2019, עמ' 30-32, 116-117, 123, ובמיוחד עמ' 244.

³⁴ לאו, עמ' 326.

כך מצטרף הפיוט 'בידך עיתותיי' לתפילות ולמזמורים המושרים בזמנים שבהם זקוק אדם לשמירה ולהצלה. הוא מושר בשעות האחרונות של השבת, כאשר הנשמות מתחילות לשוב לגיהנום והמזיקים חוזרים אט-אט לשוטט ולפעול בעולם. בה בעת נפרד היהודי מן הנשמה היתרה שלו. סופה של נקודת הזמן שתחילתה בסעודה השלישית הוא עם שובן של הנשמות האחרונות לגיהנום לאחר צאת השבת, רק כאשר מסתיימת אמירת ויהי נועם ואתה קדוש,³⁵ ולכן אף נוהגים להאריך באמירת קטעים אלה.

* * * * *

שוב ל"ג בעומר. בלילו, כפי שנאמר לעיל, "נהגו חסידים ואנשי מעשה... להיות נעורים... והיו מספרים... בשבח רשב"י...", ולומדים ושרים על פי סדר מסוים (כמו זה שנדפס בשאלוניקי ב-1847). הקשר בין 'בידך עיתותיי' ללילה ייחודי זה ולמה שנהגו לומר ולשיר בו נובע לדעתי מן הנאמר בגמרא: בימיו של רבי שמעון בר יוחאי לא נראתה הקשת בענן, שכן זכותו וקדושתו הגנו על העולם כולו מפני פורענויות, והעולם לא היה צריך לאות הקשת.³⁶ ובלשון המדרש: "וכל זמן שיש צדיק בעולם אין צורך לקשת, שבשביל צדיק אחד העולם עומד שנאמר: 'וצדיק יסוד עולם'."³⁷ לכן נכלל, לדעתי, הפיוט 'בידך עיתותיי' בתיקון לליל ל"ג בעומר,³⁸ כדי לצרף את כוחו ואת זכויותיו של רבי שמעון בר יוחאי ביום פטירתו לבקשה מן הבורא שישמור עלינו מפני נגעים ופגעים. טעם זה משתקף גם בתפילה שחיבר הרב יוסף חיים (הבן איש חי, 1835-1909) ל"ג בעומר.³⁹ הנה חלק ממנה:

אָנָּא ה' לְמַעַן זְכוּת עֲבָדֶיךָ הַצְּדִיק רַבִּי שְׁמֻעוֹן בֶּן יוֹחָאי שְׁעוֹלָה מִסְפָּר שְׁמוֹ אַרְבַּע מֵאוֹת וְשִׁשִּׁים וְשִׁשָּׁה, יִתְקַן מִה שֶׁפָּגַמְנוּ בְּהַרְהוּרִים שְׁעוֹלָה מִסְפָּר אַרְבַּע מֵאוֹת וְשִׁשִּׁים וְשִׁשָּׁה וְנִהְיָ מוֹצְלִים מִן מִכּוֹת שְׁהֵם מִסְפָּר אַרְבַּע מֵאוֹת וְשִׁשִּׁים וְשִׁשָּׁה וְיִתְקַנּוּ וְיִזְדַּכְּכוּ הַכְּלִיֹּת שֶׁלָּנוּ שְׁהֵם מִסְפָּר אַרְבַּע מֵאוֹת וְשִׁשִּׁים וְשִׁשָּׁה וְיִמְשְׁדָּ לָנוּ מִהֵם עֲצָה טוֹבָה וְיִשְׁרָה וְנִכְוֶנָה תְּמִיד. יִהְיֶה לְרַצּוֹן אֲמָרֵי פִי וְהִגְיוֹן לְבִי לְפָנֶיךָ ה' צוּרֵי וְגוֹאֲלֵי.

* * * * *

אני שב אל הפיוט בצל מגפת הקורונה העכשווית, עדיין תוהה מי כתב אותו ובאילו נסיבות, אך כשאני שר אותו, או אפילו שומע אותו בדמיוני מפי אבי או סבי, אני רואה בו לא רק פיסת היסטוריה יהודית, אף לא רק "שיר שיוצר תודעה שמעבר לחושי הגוף",⁴⁰ או פיוט לשעות קשות של היחשפות לסכנות שבמעברים ולכוחות גדולים מן האדם, אלא גם משפחה יהודית אחת בגלות, סבל אנושי, אמונה עזה, ניסיון להימלט מפגעים, נגעים וממחלות מידבקות, ויותר משיב של תקווה.

³⁵ הטור אורח חיים סימן רצ"ב: "עד שהנשמות האחרונות אינן חוזרות". הרמ"א באורח חיים, סימן רצה סעיף א: "ואומרים ויהי נועם (ומזמור יושב בסתר עליון) וסדר קדושה באריכות כדי לאחר סדר קדושה שאז חוזרים רשעים לגיהנם (טור), תקון תפילה: "ומאריכין בענייני תפילות כדי שימתינו להם עד שיסיימו כל ישראל את תפילתם". דרך החיים: "ואומרים ויהי נועם ואתה קדוש באריכות, כדי לאחר סדר קדושה, שאז חוזרים הרשעים לגיהנום".

³⁶ בראשית רבה לה, מהדורת וילנא, פרשת נח, ב, ד"ה ויאמר אליהם זאת אות הברית. זו גם הסיבה למנהג לשחק בחץ וקשת בל"ג בעומר. ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב (1743-1841), **בני יששכר**, מאמר ג, ל"ג בעומר, ד: עושין במשחק הקשת סימן כי בימי רשב"י לא נראתה הקשת. עושין זאת ביום עלותו למרום.

³⁷ משלי י, כה. המקור המדרשי: מעשה דר' יהושע בן לוי, אגרת דר' יהושע בן לוי, יהודה דוד אייזנשטיין.

³⁸ נפתלי טוקר, "ל"ג בעומר - מועד קטן שענייני גדולים וסודותיו עמוקים", **שנה בשנה**, תשס"ג עמ' 57-78. עוד יסוד קבלי-משיחי מסומן במשחק הקשת, כדברי הזוהר לבראשית, דף עב: לא תצפה לפעמי המשיח עד שתחזה קשת בצבעי אורות, זו הקשת שהיא סימן להתגלות אורו של מלך המשיח. טעם שניחוהו קבלי מספר ש"י עגנון, להסביר המשחק בקשת וחץ בל"ג בעומר. והטעם בשביל לירות בשטן המעכב את ביאת המשיח (מעצמי אל עצמי, תשל"ו, 351 - 378)

³⁹ **לשון חכמים**, סימן נ"ז. התפילה מופיעה גם ב**שבחי הרשב"י**, בני ברק תשע"ו.

⁴⁰ לאו, שם.